

Fataburen 1986

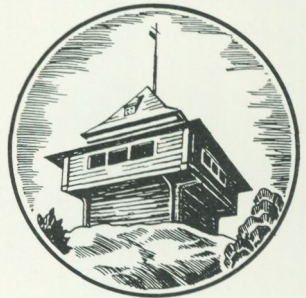
Fataburen

1986

Husdjuren och vi

Fataburen

1986

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Arne Biörnstad
Redaktionssekreterare: Berit Nordin

Summaries translated into English by Roger Tanner

Omslagsbilden föreställer smågrisar på gurkfält vid Gullbrandstorp,
Halland. Foto Gunnar Lundh 1936.

Omslagsarrangemang: Håkan Lindström

Om inte annat anges tillhör bildmaterialet Nordiska museet

© Nordiska museet och respektive författare

Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1986

ISBN 91 7108 264 6

ISSN 0348 971 X

Hade djuren det bättre förr?

Mátyás Szabó

Hur våra husdjur mår, har under de senaste åren blivit en angelägenhet för en bredare publik, långt utöver skaran av människor som direkt befattar sig med husdjurens uppfödning eller skötsel. Kvaliteten och priset på livsmedel, främst kött- och mjölkprodukter, ställs med jämna mellanrum i fokus, frågor som också för tankarna till husdjuren. Vad som har utlöst detta intresse är de alarmerande rapporterna om hur djuren lider i det system som präglar djuruppfödningen idag. Det har gått så långt att man frågat sig ifall den svenske bondens tidigare så utpräglade känsla för biologisk visdom, hänsyn till djurens välbefinnande samt omtanken om kultur och miljö har suddats ut i takt med hårdare ekonomiska villkor. Om det nu är så eller inte skall vi återkomma till längre fram. Men först ett kort referat om vad som upprört sinnena när det gäller våra husdjurs väl och ve.

Dagens debatt om husdjuren

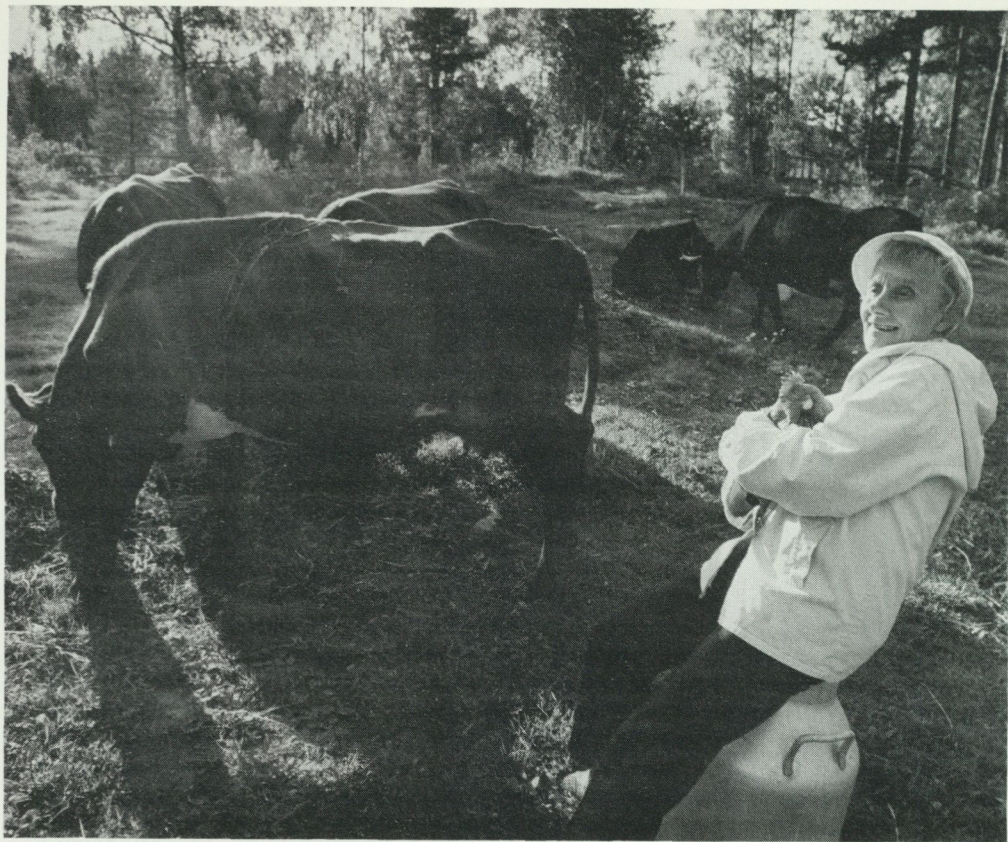
Debatten drogs igång av Astrid Lindgren som genom sin inlevelse var mer skickad än någon annan för denna uppgift. Hon gick till anfall mot de missförhållanden som onekligen karaktäriserar dagens djurhållning och som dessvärre inte hör till undantagen utan tvärtom till vanligheterna. Astrid Lindgren tog samtidigt upp två kontroversiella frågor vilket gjorde att debatten blev livlig och fördjupades. Den ena frågan var ifall inte djuren hade det bättre förr när de levde i verklig symbios med människorna och båda parterna drog nytta av varandra. Hon föreslog rent av att kalven även idag skulle växa upp där han är född, äta mat som passar dess mage i stället för

att vara "grovfoderbehandlare" (en ko heter faktiskt så på jordbruksforskningens byråkratiska språk), dessutom skulle kalven gå på bete i en hage och därmed också hjälpa till att bevara den. Den andra kontroversiella frågan hon berörde var den dyrbara forskningen kring våra djur, hon menade att pengarna kunde användas till något angelägnare än till sådant som bönderna oftast brukar utforska själva.

Det var fler som yttrade sig. Ingmar Månsson, professor i bakteriologi, menade att det var si och så med Sörgården där enligt Astrid Lindgren folk och få levde i harmoni med varandra. Han räknade upp det som förr var djurens värsta gissel: tuberkulos, smittsam kastning, bristsjukdomar m.m. Som vi skall se längre fram fanns det gott om svagheter i den äldre djurhållningen vilket bl.a. Nils Björkman, professor i anatomi, poängterat. De vanligaste åkommorna var mineralbrist som ledde till skravelsjuka och dynt (binnikemask) hos kor, hästarnas kolik beroende på inälvsmask, grisarnas trikiner och spolmask osv. Det handlade om sjukdomar, de vanligaste plågoandarna hos våra husdjur. Men hur var det med vård och skötsel i övrigt? Man kan dessvärre konstatera att den inte var bättre än hälsan. Förutsättningarna för den av Astrid Lindgren efterlysta harmonien mellan folk och få var inte stora. Att undersöka orsakerna till detta är det egentliga syftet med denna studie.

Dagens djurskötsel

Men låt oss återvända till dagens situation som var och en, om viljan finns, kan lära känna på ort och ställe. Dessutom finns det

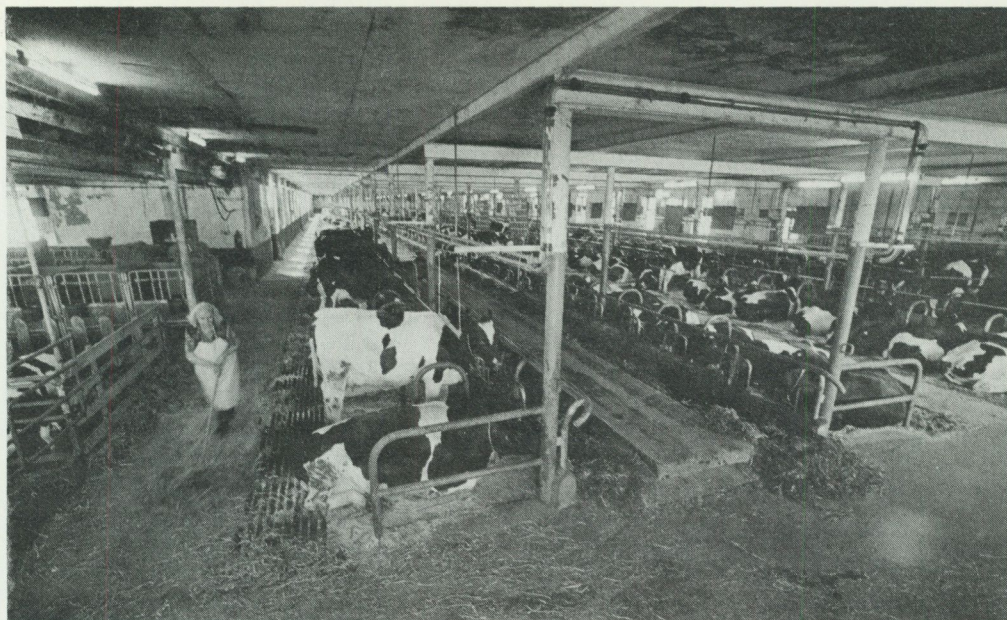
Astrid Lindgren, djurens främsta beskyddare och försvarare, på sommarängen. "Detta är vad jag kallar en kohage", säger hon med en höna i famnen. Pressens Bild AB 1985.

mesta dokumenterat i lättillgängliga publikationer.

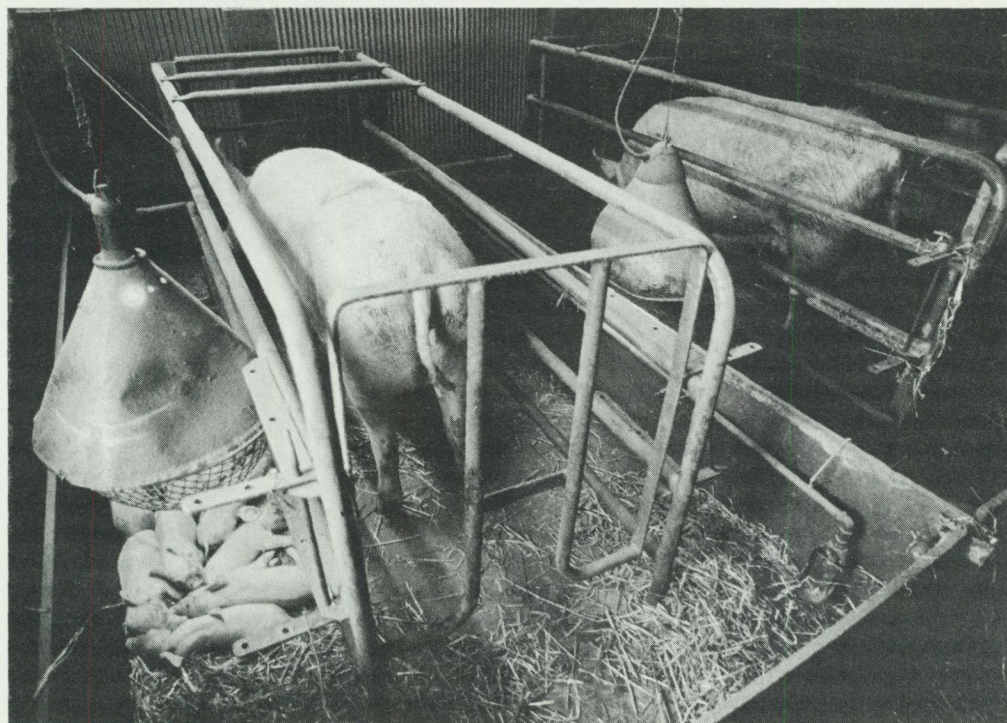
Den moderna djurhållningen har liksom jordbruket i övrigt slagit in på stordrift i akt och mening att ta vara på dess ekonomiska fördelar. Det har resulterat i specialiserade driftsformer, en intensiv mekanisering samt koncentration i förädlingsled och handel. Företagsekonomiska värderingar har tillmätts alltför stor betydelse. Ser man närmare på djurens välbefinnande finner man snart att det mesta som är fel är ett resultat av stordriftens produktionsform. Rationaliseringar och premiering av den intensiva djuruppfödningen har lett till "produktionssjukdomar" som förorsakar djuren

mycket lidande. Samtidigt bör man inte glömma att detta också innebär en risk för sämre livsmedelsråvaror. Djurägarna blir överkörda genom användningen av kraftiga ekonomiska styrmedel, där det sunda förnuftet och känslan för djuren sätts ur spel för att det överhuvudtaget skall vara lönsamt att hålla på med djuruppfödning.

I bara tre veckor får smågrisarna dia sugan, sedan ställs de i små boxar för avvänjning. Suggorna ligger hela tiden i trånga stålrörsturur där de knappt kan röra sig. Över de känsliga griskultingarna finns en värmelampa. Foto Pressens Bild AB.

Djuruppfödning i stordrift – det industrialiserade produktionslandskapet för mjölkcor. Pressens Bild AB.

Kycklingarna kommer i plastkorgar, femton i varje, till slakteriet. Levande hängs de upp och ned i slaktgalgen på det löpande bandet. De glider först genom en apparat som bedövar dem elektriskt innan de når killermaskinen. Foto Pressens Bild AB.

En broilerhangar för 16 000 kycklingar. Ljuset är milt, med en ljusknapp reglerar man kycklingarnas humör. Foto Pressens Bild AB.

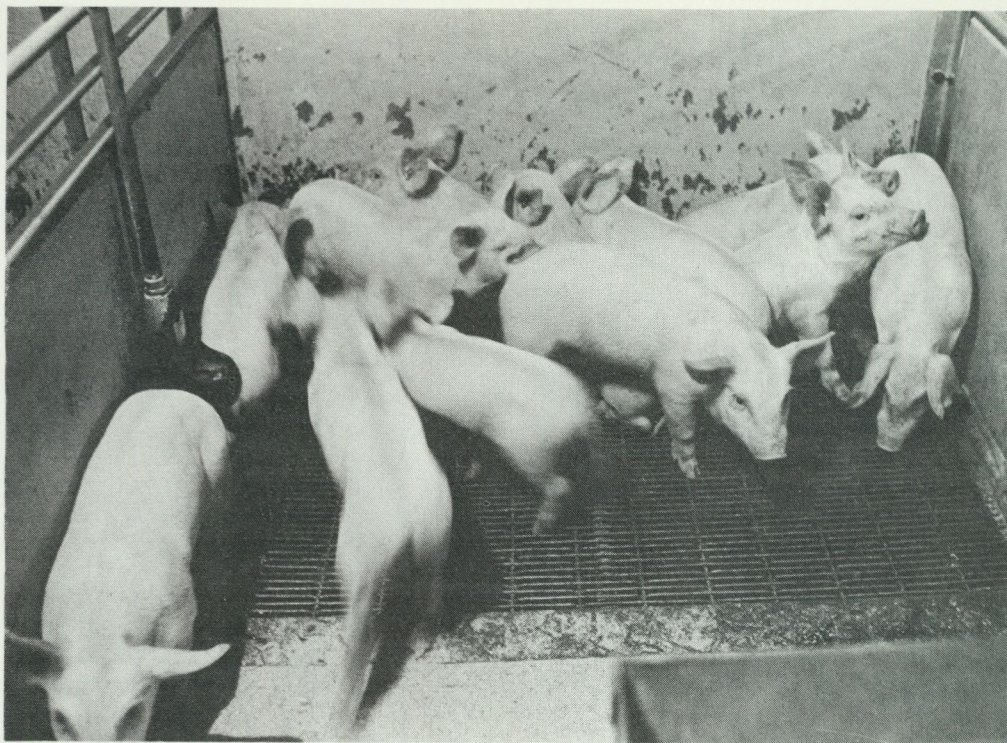
Det är en gåta att lammkött har så låg status i Sverige trots dess höga kvalitet beroende främst på uppfödningssättet. Bilden är från Göinge, Norra Sandby i Skåne. Foto Pressens Bild AB.

Det verkar som om den moderna djurskötseln kommit in i en ond cirkel. Den ovan omtalade tuberkulosen och den smittsamma kastningen tex utrotades under 1940–1950-talen. Den totala bilden blev inte mycket bättre för det, men har sedan dess förändrats och nu dominerar sådana störningar som är relaterade till foder, utfodring och skötsel. Det är klarlagt att det föreligger ett samband mellan miljöns och skötselmetodernas utformning, och förekomsten av vissa sjukdomar. Omfattningen av den nya "ohälsan" kan illustreras med antalet självdöende djur vilket uppgår till över 100 000 per år: kalvar och grisar ute på gårdarna och i slakteriernas transportbilar. Var fjärde gris som går till slakt är sjuk.

Ta först utfodringen. Svensk nötkreaturs-

uppfödning är relativt unik genom användningen av stora mängder spannmål (havre och korn). Men spannmål är främst en källa till energi och genom sin höga halt av stärkelse är det inte idealiskt som foder i stora mängder till en mjölkko.

Hur miljön är utformad har lika stor betydelse för djur som för människa. I början av 60-talet byggdes en del nya stallar med flytgödselhantering, vilket skapade gasproblem. Arbetsmiljön har onekligen haft en positiv utveckling med sina tekniska nyheter som dels gynnat djuren, men framför allt de människor som arbetar med dem. Även i de mer avancerade stallen finns problem som klövsbesvär och problem med ventilationssystemet och gödselhanteringen.

Grisarnas miljö av idag – är den bättre än gårdagens? Det finns ingen halm eller något annat mjukt att ligga på. Golvet består av ett galler och väggarna i cellen är hårda och kala. Det enda smågrisarna kan syssla med är att suga på och bita varandra. Foto Pressens Bild AB.

Hur mår våra grisar?

Det förefaller som om grisarna är en särskilt utsatt riskgrupp bland husdjuren. Det finns flera förklaringar till detta. Man kan börja med de nyfödda spädgrisarna som är särskilt sårbara. De är födda utan antikroppar mot infektioner och kroppens sammansättning är sådan att de är mycket känsliga för kyla och svält i första levnadsveckan. Spädgrisarna ställer mycket höga krav på sin miljö, men de vistas i grisionsboxar som snarare är utformade efter soggans behov än efter deras eget. Dödligheten i Sverige bland spädgrisar är 15–20 % och som jag kan finna den högsta i Europa, och har varit oförändrad sedan lång tid tillbaka trots utvecklingen av nya läkemedel. Orsaken

till denna höga dödlighet är delvis ihjältrampning av soggan. Inredningsdetaljer har endast i ringa utsträckning anpassats till att skydda grisarna mot sådana skador.

Störningarna hos svin är en följd av långt drivna krav på hög produktionsnivå som gör att djuren utsätts för stressfaktorer och ett högt infektionstryck. Man kan dra den slutsatsen att svinens genetiska kapacitet att hantera miljöfaktorerna har överskridits. De vanligaste problemen är följande: störningar i skelettutveckling, ökad stresskänslighet, sviktande förmåga att klara infektioner, yttre och inre organskador och beteenderubbningar. Det talas mycket om svinstress. En av dess orsaker är att rekryteringen av smågrisar till svinbesättningar-

na till största delen sker via inköp. Ett svinstall på 400 djur fylls från ett tiotal ställen där inte bara smittämnen och utfodrings-teknik blandas med varandra, utan också djurens olika egenskaper. Stressen sätter sina spår i köttets kvalitet och det blir blekt, mjukt och vätskegivande. Stressade djur visar en stegrad frekvens av plötsliga dödsfall framför allt i samband med transport.

I vissa svinbesättningar har varannan gris lunginflammation eftersom de varit tvungna att inandas luft med höga halter av damm från fodret. Många av dessa "multifaktoriella sjukdomar" upptäcks i regel först vid besiktningen efter slakten.

Övriga djur

Mot bakgrund av de stora problemen med svinskötseln kan fåret idag betraktas som ett privilegierat djur. Det visar låg sjuklighet. Juverinflammation är den vanligaste åkomman (1%). Det kan förekomma problem med lamningen och det finns även muskeldegeneration. Man klagar också över lammens långsamma tillväxttakt som möjligen kan bero på att betet är infekterat.

Hönsens villkor har försämrats under de senaste åren delvis beroende på avelsstörningar. Hönorna vill inte ligga i redet utan släpper äggen var som helst. Idag finns det "fjäderfäfabriker" med ca 360 000 höns. Fortsätter den utvecklingen kommer hela äggproduktionen att kunna klaras på ett 20-tal platser i landet. Slaktkycklingen lever sitt liv i välisolerade fönsterlösa byggnader där temperaturen varierar från 20° till 35°C. Att man eftersträvar en hög tillväxthastighet har naturligtvis negativa följder: benlidande och plötslig cirkulationskollaps. Samtidigt kan det inte förnekas att man har gjort betydande framsteg även inom detta massproducerande system. 1960-talets problem med parasiter, kannibalism och golvvärpning bekämpades genom förändringar i miljön: man flyttade hönsen från golvet till ställningar i burar. Värphönsen anses ha ett mycket gott hälsoläge idag. Kycklingarnas dödlighet under upp-

födningen ligger på mellan 4–5%.

Den ovanstående snabbskissen över husdjurens villkor av idag har inga anspråk på att vara generaliserande. Det förekommer betydande variationer inom djuruppfödning och skötsel på olika gårdar som till olika grad tillfredsställer de enskilda djurens behov. En särskilt stark känsla kan märkas för mjölkarna. Många bönder lär – med hänsyn till djurens välbefinnande – avstå från att pressa mjölkarna till högre avkastning. En mjölkko är dessutom en namngiven, individuell varelse som kontinuerligt berörs av människohänder. Många gårdar håller sig med betydligt mindre djuruppsättning än vad som antytts ovan. I olika miljöer varierar förutsättningarna för att förverkliga något av den balans mellan djur och människa som efterlysts i debatten. Det framgår också med all tydlighet att det på vissa områden görs betydande framsteg vad gäller djurens hälsoläge till följd av intensiv forskning samt tekniska förbättringar när det gäller djurens miljö.

Även inom dagens stordrift finns det på många håll utrymme för omsorg och vård. Bilden är från ett mindre lantbruk i Uppland. Foto Bengt Fredén, Stiftelsen Upplandsmuseet.

Människans avsikt med djurhållningen har förändrats kontinuerligt genom tiderna. Samtidigt har man gjort försök att knyta till sig nya husdjur såsom älgen i Sverige. Trots vissa experiment har älgen aldrig blivit något husdjur. Bilden visar dock ett av de få undantagen – en älg som dragare. Ähs i Älvdalen, Dalarna.

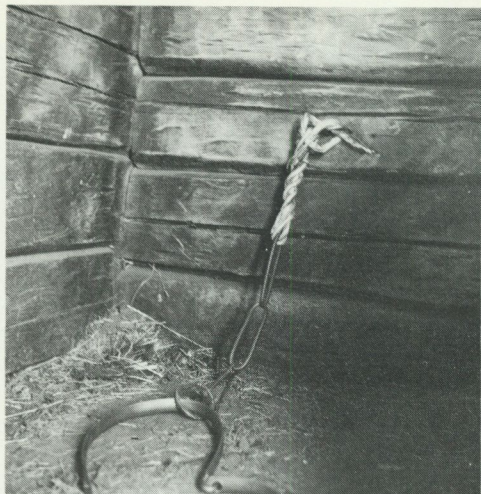
Man skulle naturligtvis kunna tänka sig en oerhörd förbättring för djuren om inte företagsekonomiska hinder stod i vägen. Alla som har ansvar för djuren idag (bönder, djuruppfödare, veterinärer och de anställda inom de olika sektorerna från uppfödning till slakt) har inte velat ha en sådan situation som skildrats ovan. Djurens villkor idag är ett led i ett stort heltäckande ekonomiskt system som, ifall näringen skall bli lönsam, ingen av dem som är ansvariga för djurens skötsel kan rubba på. Betyder detta att våra relationer till djuren kommer att påverkas under dessa villkor? Vilka faktorer dikterar relationerna till och synen på djuren? Hur var det förr? Det är många frågor som kan ställas i detta sammanhang. En av frågorna som kan anses vara den väsentligaste: vad har vi för förpliktelser mot husdjuren (eller mot djuren överhuvudtaget)? Vad har djuren för rättigheter och hur har dessa rättigheter bevakats av människor i olika tider och olika miljöer?

Husdjurens rättigheter

Tanken att tillgodose djurens, främst husdjurens, intressen och rent av skydda dem sträcker sig långt tillbaka i mänsklighetens historia. I bibelns framställning av djuren inskräptes det tex att dragdjuren behöver en vilodag likaväl som människan. I Buddhas läror finns instiftat att människan skall visa medkänsla med djuren, och den gode herden, djurvårdaren, är en grundläggande kristen symbol. Det finns många tankar och principer om djurens vård och skydd i det förgångna och husdjurskötselns mångtusenåriga historia visar upp både positiva och negativa exempel på hur dessa har efterlevts.

Det finns även en juridisk aspekt på detta tema, nämligen det lagstadgade skyddet av våra husdjur. Dagens missförhållanden kan, om man ser på saken i ett historiskt perspektiv, i mångt och mycket ha sin grund i att man inte med hjälp av lagar har

*Kobindsle av järn och vriden björkvidja.
Övertorneå, Norrbotten. Foto Annika Hob-
roch 1951.*

Kornas vardagsmiljö i äldre tid. Denna sällsynt informativa bild, tagen 1911, har använts i många sammanhang. Den visar en typisk miljö, den trånga, låga ladugården med sina båsar, arbetet i denna miljö med mjölkning och mockning och framför allt hur magra korna var. Mangskogs by, Bjurbäcken socken, Värmland. Foto Nils Keyland.

Betesgång i småskalig djurdrift. Kornas första dag på vårbete. Alla djuren är ute och vaktas av gårdsofolket. Gillholmen i Inlands socken, Bohuslän. Foto 1937.

följt upp den snabba utvecklingens negativa sidor. Man kan hoppas att det värsta missbruk, som vållar dagens husdjur så mycket lidande, kan elimineras med juridiska åtgärder.

I princip är djurens rättsskydd ett 1700-talsfenomen. Den första lagen, skyddandet av dragdjur, infördes i England 1822 och kom år 1833 att inkludera samtliga husdjur. I Norden var 1842 Norge tidigast ute med att skydda sina husdjur, medan man i Sverige fattade beslut om ett lagrum först år 1857 "angående ansvar för misshandel av djur". Det gick ytterligare 50 år tills lagen utvidgades till att omfatta alla djur. Tidigare gällde det "egna eller andras kreatur".

I det följande vill jag göra ett försök att finna förklaringar till varför och hur husdjurens vård, skötsel och behandlingssätt utvecklats och förändrats i Sverige. Problemet måste då sättas i ett globalt/regionalt, tidsmässigt men även i ett socialt sammanhang. Min uppgift blir då att påvisa de faktorer vilka mer än andra styrt inte bara balansen mellan människa och djur, utan överhuvudtaget vårt etiska ansvar för djuren. Låt oss nu efter att ha gått in på de nutida förhållandena vända blickarna bakåt i tiden och dyka ned i den svenska husdjursskötselns historia.

Målsättning med djurens uppfödning

Det är inte alla gånger klart formulerat vad människan i äldre tider förväntade sig av de husdjur hon höll sig med. Idag har vi tämligen välformulerade syften med de djur vi omger oss med, där nytto- och sällskapsaspekten dominerar. Saken blir emellertid mera komplicerad ju längre tillbaka i husdjursskötselns historia man kommer. För äldre tider är det karakteristiskt att man satte djurens kvantitet före deras kvalitet.

Närkontakt mellan folk och djur. Kovaktning kombinerad med läxläsning vid en mindre gård. V. Klagstorps socken, Skåne. Foto 1902.

Vad som framför allt var viktigt var *antalet* djur, då de betraktades som kapital och samtidigt gav status. Hur sedan husdjuren såg ut eller vad de producerade var en annan sak. Djurens utfodring och vård var så eftersatt att man knappast kunde tala om skötsel i egentlig mening.

Den svenska djurhållningen har ända in i vårt århundrade varit rena motsatsen till dagens intensiva drift med målsättning att klara av djuren med minimalt utnyttjande av arbete och kapital. Merparten av husdjuren fick klara sig själva större delen av året utan stallning och nästan ingen utfodring. Det kallades "utgångssystemet". Hästarna, fåren och en del av ungboskapen vistades ute i det fria i södra Sverige praktiskt taget hela året och utfodrades endast vid mycket dåligt väder eller då de inte själva kunde skrapa fram foder under snön. De småhästar tex som uppföddes i Göinges skogstrakter under 1700- och 1800-talen användes sparsamt, främst till vår- och höstbruk och vid tillfälliga körslor.

Inom nordisk boskapsskötsel har inga djur varit så beroende av betesgången året runt som får och getter. Detta är också förklaringen till att skötsel- och avelstekniken fortlevat utan förändringar under århundraden. Under 1800-talets senare hälft skildras fårens betesgång på Gotland som ålderdomlig. Djuren grävde fram gräset under snön, men var denna alltför hård gick det inte att komma åt marken. De stränga vintrarna decimerade därför regelbundet fårstocken på Gotland. På grund av den okontrollerade parningen var det inte ovanligt att lammen föddes under vintern, vilket medförde en ytterligare decimering om kölden var sträng.

Utfodring

Hur man fodrar sina husdjur beror dels på naturomständigheterna och dels på den ekonomiska roll husdjuren spelar i hushållningen. Inom den extensiva boskapsskötseln, där inte djurens alla produkter tillvaratas, rättar sig fodringen efter de krav som ställs på husdjuren. Dagens spannmålsmät-

tade djurdiet står i bjärt kontrast till det förindustriella utfodringssättet vars huvudsakliga uppgift var att hålla djuren vid liv.

Den tidiga svenska boskapsskötseln har karakteriserats av en mångfald fodersorter med varierande näringsvärde. Det bästa fodret var i regel reserverat för dragdjuren, framför allt för hästen som för det mesta kan betraktas som ett privilegierat husdjur. Korna, fåren, getterna och svinen fick nöja sig med vad som blev över efter dragdjurens utfodring. Under 1700- och 1800-talen var löven ett viktigt fodermedel. I mellersta och södra Sverige värderades lövträden främst med hänsyn till fodervärdet. Men även längre norrut var lövfodret uppskattat. I Härjedalen betraktades det ej som nödfoder, utan som kraftfoder.

Ett unikt och utanför Skandinavien okänt foderämne har hästgödseln varit sedan gammalt. Den var så viktig att även den tidiga hushållslitteraturen har propagerat för och rekommenderat hästgödseln inte bara som nödfoder utan också som ett reguljärt foderämne. Det finns talrika uppgifter om detta egendomliga foderämne även från vårt århundrade. Med det fodrade man främst korna men även svin.

Med foderproblemet sammanhängande i äldre tid djurens reducering genom höstslakt. I historiska källor samt i folktraditionen förekommer otaliga belägg härpå. När djuren togs hem från betet på hösten slaktade de svenska bönderna alla de djur som de inte kunde föda under vintern.

Svältfödningssystemet

Ett av den förindustriella boskapsskötselns mest karaktäristiska drag som omtalats och kritiserats i århundraden, har varit det sk svältfödningssystemet som fanns ända in på 1900-talet. Den knappa vinterfodringen vars uppgift alltså endast var att hålla djuren vid liv (det handlade mest om korna), resulterade i att djuren svält vintern igenom. Detta utfodringssätt som vid första ögonkastet kan förefalla vara en egendommig och oförklarlig samt segt inrotad vana, var på sitt sätt faktiskt rationellt. Bönder-

na ville rädda så många djur som möjligt över vintern. Svältfödningens negativa verkan förstärktes genom att många bönder felbedömde sitt foderförråd på hösten och följden blev utmärklade, eländiga djur som knappast kunde stå på benen.

Det finns alltför många och detaljerade skildringar som sammantaget vittnar om att detta system mer än något annat missförhållande förorsakade husdjuren oerhörda lidanden. Betänker vi att det knappast handlade om tillfälligheter eller isolerade geografiska och sociala fenomen (det finns talrika exempel på systemets förekomst överallt i Sverige och inte bara hos fattiga bönder utan i de flesta miljöer), kan vi utpeka svältfodringen som rent djurplågeri och tillhörig en av den svenska boskapsskötselns allra mörkaste sidor. Att det hade lika mycket med lönsamhetstänkandet att skaffa som dagens djurindustri skall vi snart se. Men först ett par belysande exempel på själva fenomenet.

Från 1700-talets mitt uppmärksammas saken i följande ordalag: "Man kan inte nog beklaga hur av allmänheten kreaturen wanvårdas uti deras winterqwarter, där de mest ligga i mörker, och osund luft med mager föda och ringa tillsyn, hwaraf sker, at man om våren måste resa dem med stänger och störrar, och sedan ofta på bästa gräsbe- tet aldeles mista dem." Korna blev alltså frampå våren så svaga och utsultna att de inte orkade resa sig på morgonen. På många håll verkar det nästan som om karlarnas första morgonuppgift vintertid var att gå till ladugården och "resa kor". Att låta korna ligga var nämligen farligt, då de lätt kunde få liggsår. Kunde man klara korna genom att hjälpa dem på benen, tills betesgången kunde börja, lyckades man. Men inte alla husdjur klarade sig genom vintern. En del dog, andra blev så bensköra av knapp och olämplig utfodring, att de bröt benen när de försökte resa sig. Inte sällan kördes korna ut på bete med drög.

Till sist – varför tillägnade sig bönderna i Sverige (och i flera andra länder) denna bedrövliga praxis som innebar så mycket lidande för djuren? Vi har redan konstaterat

Häst med hinderdon som omöjliggör hopp över stängslet. Misterhults socken, Småland. Foto 1937.

att vinterutfodringens uppgift inte var att hålla husdjuren vid gott hull med tanke på deras avkastning, utan endast att rädda deras liv. Korna betraktades sålunda som *sommarproducenter*, vilkas underhåll på vintern endast tjänade till att behålla stocken. Vi kan också fastslå att svältfodringen var en allmän företeelse i de odlingssystem, där balansen i boskapsskötseln rubbades av en ojämn utveckling – som vi skall se längre fram – till boskapens nackdel. Krisen nådde sin höjdpunkt under den tid, då nyodlingens och åkerbrukets utvidgning begränsade både sommarbetet och slåttern. Kreaturens näringsunderlag hotades.

Svältfödningssystemet hade sin grund i rätten till boskapsinnehav, vilken alltid varit inskränkt. I Sverige finner vi en princip under århundraden, som gick ut på att varje gård fick hålla sig med så många djur, som kunde hållas vid liv över vintern med eget foder. Principen förblev en norm som reglerades i byordningarna och noga övervakades av bymän. Normen hade sålunda

endast kvantitativa krav, djurens egenskaper och hur de mädde hade underordnad betydelse. De djur, som man kunde rädda över vintern, hade man rätt att skicka ut på bysamfällighetens gemensamma bete. Och detta var det egentliga syftet med vinterfodringen – att sända många djur på sommarbete – korna var ju bara sommarproducenter. Svältfödningssystemet byggde således inte på slarv, okunskap eller permanenta felbedömningar av hur länge vinterfodret skulle räcka, utan på ett kallt rationellt tänkande som lika mycket som dagens stor-drift var framtvingat av ett förhärskande odlingssystem.

Rasens tillbakagång

En följd av den kvantitativt inriktade boskapsskötseln, som pågick under århundraden, var rasens tillbakagång. Forskningen, inte minst den osteologiska, som utvärderar benfynd efter husdjur, visar att djurens kroppsstorlek sedan förhistorisk tid mins-

kar. Tillbakagången kulminerar under medeltiden och sedan står djurskötselns nivå med få undantag (hit hör främst en del av hästuppfödningen) stilla ända fram till 1700–1800-talen. Våra förfäder hade ytterst små nötkreatur, vars vikt endast uppgick till en tredjedel av nutidens. Det gällde i stort sett samtliga husdjur. Förklaringen till detta är det berörda kvantitetstänkandet: man satte största värde på djurens antal, inte minst av prestigeskäl, och djuren utfodrades och vårdades därefter.

Det fanns naturligtvis avelsgårdar, stuterier och schäferier, och sedan Gustav Vasas tid bedrev utvecklingsarbete inom avel och uppfödning. Men de resultat man uppnådde eller de metoder som utvecklades där berörde i ringa grad djuruppfödarna. Bönderna var tex under långa perioder förbjudna att befatta sig med avancerad hästavel.

Under 1700-talet betraktades jordbruket som den näring som skulle rädda landet och statsmakterna satsade därför mycket på jordbruk, men visade inget intresse för boskapen. Det ansågs inte vara något man behövde lära sig och endast enstaka ståndspersoner gjorde vissa insatser för rasens förbättring. Intresset började dock öka vid början av 1800-talet. Häst- och oxskötseln tog fart, medan skötseln och aveln av småfån och svin stagnerade. Det enda undantaget här är fårskötseln med merinofärets introducerande.

Naturomständigheter

Den gamla typen av djurskötsel var vida mer än dagens avhängig omständigheter i naturen, vilka påverkade djurens näring både under sommarhalvåret på betesmarken och under vintern med fodertillgång. Klimatet inverkade på två sätt på boskapskötseln, dels genom att bestämma balansen mellan betessäsongen och stallfodringen, och dels genom att dess fluktuationer rubbade denna balans. Sommartorkan brände upp betena och inverkade på höskörden, medan långvariga vintrar försenade kreaturens vårutsläppning.

Det begränsade utrymmet här tillåter in-

te en mera utförlig redovisning av äldre tiders kreaturssjukdomar, dessa ständiga följeslagare i boskapskötselns historia. För detta skulle krävas en särskild studie. I debatten om djurens väl och ve påpekades djurens hälsoläge och de vanligaste åkommor som gisslade djurstammen. Jag vill dock nämna en djursjukdom som var en integrerad del i den förindustriella formen av djuruppfödning. I svältfödningssystemet var skravelsjukan ständigt aktuell hos korna och gjorde att djur blev liggande. Den kallades också för trånsjuka och innebär kroniska ämnesomsättningsrubbningsar. Kornas matlust upphörde med stark avmagering som resultat. Sjukdomen berodde på att våmarbetet inte fungerade normalt. Skravelsjukan betraktades som en eftervintersjukdom orsakad av brist på salthaltigt och mineralrikt foderämne och förekom mest när lång tid förflutit sedan föregående betesperiod.

Husdjurens miljö förr

I diskussionen om husdjurens välbefinnande idag talas det till stor del om djurens miljö och dess brister. Detta var i hög grad aktuellt även för äldre tiders husdjur eftersom djuren tillbringade större delen av sitt liv inomhus. Variationerna i fähusens typ, form och kvalitet är oerhört stora vad gäller djurens art, tid, geografiska belägenhet och mycket annat. De olika djurens stallning – inte minst i avseende på de olika djurarternas speciella behov – måste ha varit betydande. Grundtypen för fähus har under århundraden varit den som hade en mittgång och kreaturen placerade med huvudena mot endera eller båda långsidorna. Förutom dörren hade fähuset en gödselglugg på gaveln.

Hur såg då denna miljö ut? Enligt uppgifter från 1700–1800-talen utgör djurens närmiljö en permanent orsak till vantrivsel och lidande. Fähusen var i regel mycket trånga, delvis med tanke på att de skulle hålla värmen bättre. Man klagar därför sällan över källden i fähus – möjligen i stallet. Det normala var i stället att korna hade det

Bild från den svenska boskapsskötselns "guldålder" från seklets början. Välmående och välskötta djur på betesmarken. De tjudrade korna mjölkas och vattnas. Vattnet körs ut till dem med hästspann. Uranienberg, S:t Ibb socken, Skåne.

alldeles för varmt under vintern och av värmen tappade de håret. Till detta bidrog att man sällan gödslade ut i akt och mening att ta vara på gödselvärmén. På många håll i landet behöll man praxisen långt in i vår tid att inte gödsla ut alls under hela vintern. Ibland blev gödselmängden så stor att djuren frampå våren kom upp helt nära taket och gned i det. I synnerhet på nätterna steg värmen då folk genom sina besök inte vådrade (utan snarare täppte till alla hål), så att luften blev förskämd vilket också plågade djuren.

När under 1800-talet villkoren för stall- och fähusbygget förändrades och man började uppföra större ladugårdar med ny inredning, klagar man mera över kylan i de nya byggnaderna. Djuren fick ligga i strö som fanns till hands: granris, torvmossa och sk boss, spillfoder som blev kvar efter kornas utfodring. På detta underlag, merendels gödselhög, fick djuren ligga på sina utmärklade lemmar med huden fläckvis hår-

lös efter många månaders vistelse inomhus. Någon rykt var knappast att tala om i dessa mörka, fuktiga hålor. Juvren på korna var alltid smutsiga medan lår, buk och bakdel var övertäckta med fastklibbad, torkad spillning. Djuren var bundna, korna med klave om halsen och hästarna med grimskäft. I en del ladugårdar var ett hål borrarat i väggen för varje ko, genom vilket bindslet drogs och en tråkloss tvärsigenom bindslet. Meningen med detta sätt att binda djuren var att de snabbt skulle kunna lös-göras utifrån vid eldsvåda.

I samband med djurens miljö bör erinras om att det under långa tider förekom ett intimt samboende mellan gårdsfolket och djuren. Det skedde antingen så att vissa djur mer eller mindre permanent inhystes i bostaden eller att gårdens folk flyttade ut i stall eller fähus, säsongsmässigt eller permanent. I synnerhet var det brukligt att vintertid bo tillsammans med småkreatur och att hålla höns och gäss inne i bostaden.

Mjölkningsbilder före stordriftens tid. Den traditionella handmjölkningsen i hagen i Ö. Eds socken, Värmland samt den tidiga maskinmjölkningsen på ett gods där mjölkningsarbetet var fördelat i olika led.

Detta gällde huvudsakligen mindre gårdar.

Missförhållanden i stall och fähus hör inte bara till gångna århundraden. I samband med en statlig utredning av djurskyddslagen omtalas sådana så sent som på 1950-talet och kan exemplifieras med följande fall om svinhållning: "Mer än 20 år i dessa svinstallar hade härskat en ohygglig smuts och stank och dödligheten bland de ständigt vanvårdade djuren hade varit mycket stor; djuren hade samtliga varit undernärda och så gott som oigenkännliga på grund av smuts och orenlighet, kadaver av döda grisar avtecknade sig i smutsen..." En autentisk beskrivning av en svensk lantgård med stor svinbesättning från 1954.

Betesgång

Djurens betesgång hade stor betydelse i äldre tid. Man höll djuren på bete så länge som möjligt, ja to m vintertid, i akt och mening att spara på vinterfoder. De betande djuren vallades eller också inskränktes deras rörelsefrihet för att de inte skulle lämna betesområdet. Därvid använde sig bönderna av olika hjälpmedel som anbringades på betesdjuren.

I det som följer kommer jag att ge några exempel på husdjurens hårda villkor från detta begränsade område. Detta kan i och för sig inte definieras varken som djurplågeri eller vanvård, utan är endast att se som vedertagen praxis i det tidigare djurhushållningssystemet. De anförda exemplen belyser ganska påtagligt hur relationerna mellan djur och människa bestämdes av praktiska överväganden och mer eller mindre av rationalitet. Men det är uppenbart att den nedan belysta praxisen vållade husdjuren både skada och lidanden.

Det vanligaste sättet att hålla ett djur kvar på bete var genom *tjudringen*. Med detta menas en metod där ett kreatur medelst ett rep är bundet vid en i marken nedslagen påle. Tjuderutrustningen bestod av ett långt rep av hampa, hästhår mm. Vid sammankopplandet av tjuderlinan och pålen hade man särskilda ringar eller järnklavar, som hindrade linan att trassla sig.

Korna tjudrades vid hornen och hästarna vid grimman eller vid vänster framfot. Metoden förutsätter ständig flyttning. Nackdelen med tjudringen var att djuren lätt kunde trassla in sig i repet och skada sig.

Det har använts en hel del föremål i samma syfte, anpassade till djurens art och egenskaper samt till den typ av gärdesgård som skulle skyddas mot betesdjurens utbrytning. En del av föremålen var enklare *hällor* anbringade på djurens ben, men de vanligaste donen bestod av okformade anordningar som hade till uppgift att hindra djuren att bryta igenom stängsel. På hästarna fäste man *kroker* vid halsen vilka fastnade i gärdesgården om den forcerades. Det förekom även tyngre *stockar* fästade vid foten för att hindra hästen från att ströva långt bort. I hela Sverige användes också en sk "fjöl", en fyrkantig smal bräda som var avsedd att hindra djuren från att se framåt respektive uppåt. Den hindrade inte korna från att beta med nedböjt huvud, men samtidigt kunde djuret inte se gärdesgården och tränga sig igenom den.

Dessa i och för sig sinnrika föremål kan ses som potentiella pinoredskap med direkt skadegörelse på djuren. Erfarenheterna från deras användning visar att djuren led kontinuerligt av dessa anordningar. Man finner dem ofta omtalade i djurskyddsförningarnas rapporter, men även i djurägarernas egna berättelser. Norska etnologer efterlyste genom en frågelista de sår och skador som redskapen åsamkade djuren. Med svaren tecknades en synnerligen mörk bild av djurens verklighet. I hela Skandinavien har i stort sett använts samma typer av hinderanordningar.

Från Pjätteryds socken i Småland har vi en beskrivning (en av många) som åskådliggör de utsatta djurens öde ute på betesmarkerna. "Vilket av de här redskapen man än valde, är det tydligt att det för de stackars djuren blev oerhört plågsamt, alldeles särskilt om de blev skrämde och hastigt ville komma iväg. Hästens känsliga ben utsattes särskilt för plågor orsakade av olika frambenshällor." De stora tre- och fyrkantiga oken, vilka sattes som rörelsehin-

der på ungdjurens hals, plågade djuren på olika sätt: dels hindrade oken genom sin tyngd djurens förmåga att röra sig fritt på betet och omöjliggjorde krypning eller hopp, men djuren plågades också av att oken slog emot deras framben. Andra liknande anordningar vid djurens hals kunde fastna vid träd eller buskar så att det olyckliga djuret var fast.

Ett stort antal av landets veterinärer – som bäst kände till saken – avgav ett utlåtande om hållningen år 1921 (vid den tiden var dessa plågoreskap fortfarande i allmänt bruk i landet). Anledningen till utlåtandet var att Svenska allmänna kvinnoföreningen till djurens skydd framställt en anhållan om ett yttrande angående behovet av lagliga åtgärder mot hållning såsom varande en form av djurplågeri. Av vissa uppgifter att döma slutade man att använda några typer av hinderanordningar. Går vi något längre tillbaka i tiden finner vi även andra anmärkningsvärt grymma sätt att nedbringa betesdjurens rörelseförmåga. I Småland förekom det att man borrade hål i spetsen på fårets klövar och genom detta trädde en järnring och vred samman ändarna hårt så att klövarna pressades ihop. Djuren kunde då inte breda ut klövarna för att ta sats till hopp. I samma syfte skadade man också senan mellan klövarna på får och getter på några håll i landet. I enstaka fall skar man helt av senan. I Sydsvrige och på Gotland praktiserade fårägarna en besläktad metod som ansågs vara "mindre grym" och som bestod i att man band ett snöre över knäleden på djurens ben så hårt att foten somnade.

Getter och får lyfter svansen vid hopp. Denna iakttagelse av djurens beteende resulterade i att man på vissa håll i Norrland bröt svansen på killingen i syfte att hindra djuret från att hoppa när det kommit i vuxen ålder.

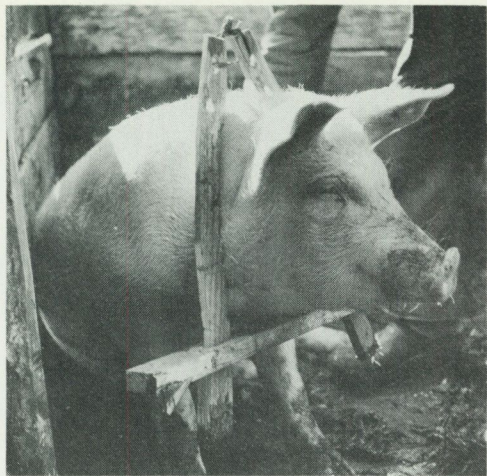
Ovanstående redogörelse för betesdjurens inskränkta rörelsefrihet är långtifrån uttömmande. Här saknas framför allt beskrivningar på konkreta situationer där alla möjliga typer av mekaniska medel figurerade. Det framgår dock klart att djurens

behandlingssätt inom detta begränsade och speciella område – betesmarkens tekniska utrustning – tenderade att närma sig djurplågeri. De hårda villkoren för husdjuren dikterades av de problem som sammanhänge med kontrollen över betesdjuren.

Djuren i särskilt utsatta situationer

Det ligger i sakens natur att dragdjuren mer än andra husdjur i alla tider har varit särskilt utsatta för överansträngning, vantrivsel och fysiskt lidande. Det gäller inte bara hårt och to m hänsynslöst utnyttjande av hästars och oxars fysiska resurser, utan mycket annat som sammanhänge med körningarna. Något som särskilt gav upphov till plågor var kördonen, hur de var utformade och hur de användes. Många dragdjur plågades av felaktiga seldon och ok vilka åstadkom sår på olika delar av djurens kropp. I djurskyddsföreningarnas tidigare rapporter finns bl a skogskörningarna omtalade som ett särskilt hårt exploaterande av djurens arbetskraft – vilket inte var fallet i jordbruksarbetet.

Ända fram till 1937 var det inte lagfäst hur man skulle bete sig vid slakten av olika husdjur. Bedövningstväng vid slakt existerade inte. Man kan föreställa sig hur vissa situationer vid slakt måste ha sett ut innan förbättrad slaktteknik introducerades och då slaktaren var rutinerad. Slakten skildras i 1800-beskrivningar som en vidrig förrättning. Grisen fångades och sattes på trynträ som man vred runt några varv. "Samtidigt tog en annan person tången och knep till omkring ett bakben och på detta sätt släpades offret ut ur ladugården och vräktes så småningom upp på bänken utanför ladugårdsdörren. Här låg nu omkring fem till åtta karlar över djuret under det slaktaren med sin långa kniv bände upp och bröt i dess bringa. Det beklagansvärda offret kunde få ligga och kämpa ända upp till halva timmen och utstötte de fruktansvärdaste skrik och skrän, som hemskt ekade genom hela näjden." Så beskrivs svin-slakt mot slutet av 1800-talet i Alster socken i Värmland; ett synnerligen störande

Det vanligaste sättet att hindra ett betesdjur från att ta sig igenom ett stängsel var att sätta ett ok på det. Redskapet vållade djuret mycket obehag. T v Högsbo socken, Småland. Foto Ingalill Granlund, 1936. T h Flensburgstrakten, norra Tyskland. Foto 1963 av författaren.

Kor med "skyggglappar" som hindrar dem att hoppa över gärdesgårdarna. Djuren kunde skada sig illa med detta redskap som var allmänt använt över hela Sverige. Odensåker, Västergötland. Foto 1931 Sigfrid Svensson.

Bilder från tiden då symbiosen mellan djur och människa ännu inte var bruten. Hönsen matas på gårdsplanen, smågrisen matas ur hand.

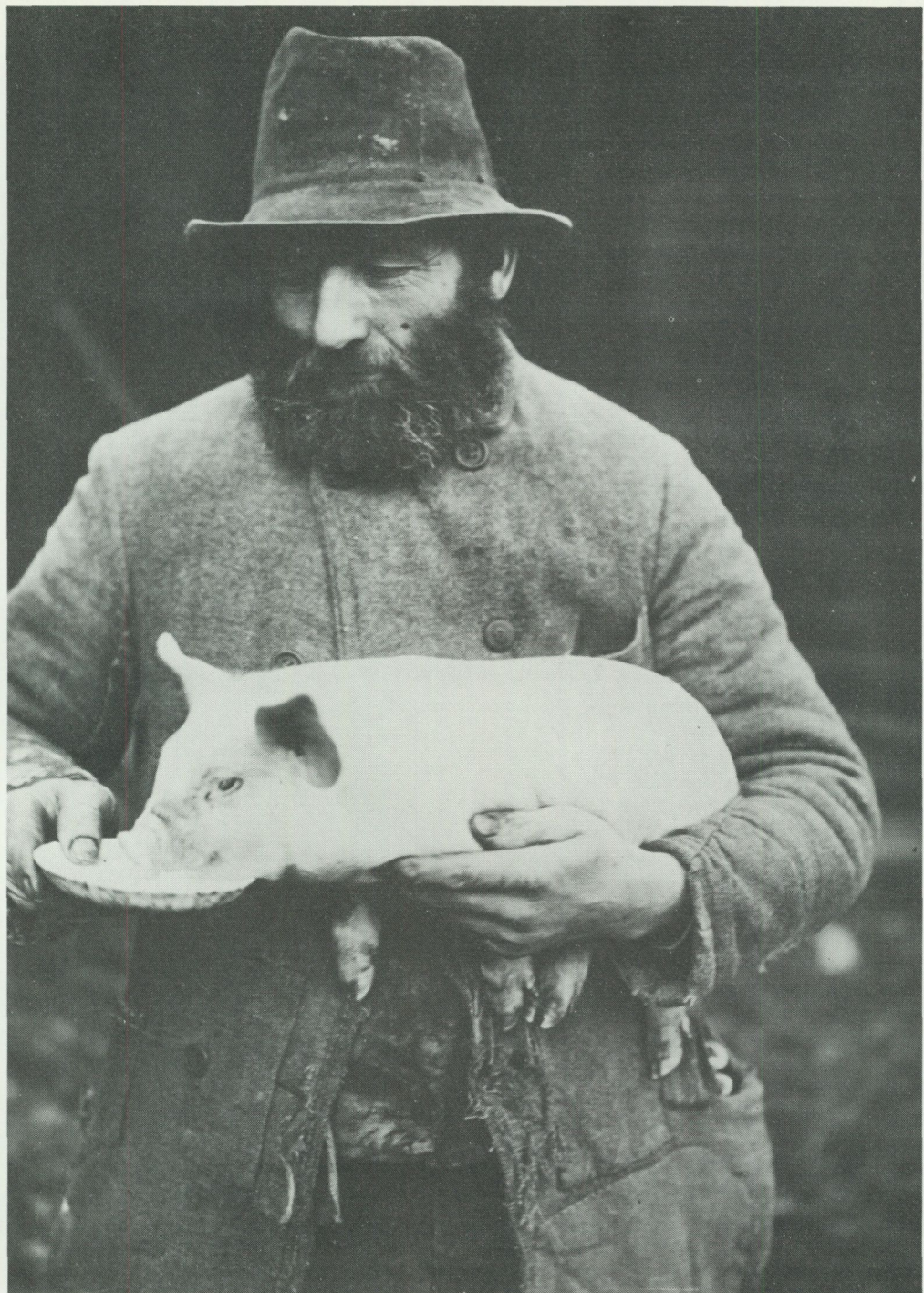
moment i sörgårdsidyllen. Det obehagliga intrycket förstärks av vetskapen om att skildringen ovan inte är något undantag utan tvärtom – slakten gick till på detta sätt under århundraden.

Djurtransporterna kommer ofta på tal i dagens debatt. Under transporter av djur beaktas sällan de gällande föreskrifterna och djuren utsätts för mångahanda lidanden. Så var det även tidigare. Lastutrymmen överbelastades, djuren trängdes mot varandra och de fick varken äta eller dricka under transporten som kunde vara i flera dagar. Ett extremt djurplågeri noterades vid sekelskiftet i vissa delar av den bohuslänska kusten. Vid sjötransport av får till slakt knäcktes djurens ben av för att de skulle hålla sig stilla.

Villkoren för umgängesregler människa-djur

Frågan ifall djuren hade det bättre förr kan inte besvaras med ett rakt ja eller nej. Det förefaller som om jag i min exemplifiering ur djurens vardag tagit fram fall som mera belyser husdjursskötselns negativa sidor och att den inte balanseras av ljusare skildringar av husdjurens liv. Det kan vara riktigt, men bilden kompletteras i denna årskrift med andras bidrag som innehåller positiva framställningar av umgänget mellan människan och husdjuren. Vänder man blicken bakåt i tiden, finner man att förhållandena varit mycket olika alltefter ekonomiska, tekniska och inte minst kunskapsmässiga faktorer. Och det finns avsevärda variationer även i tiden.

Den förindustriella djurskötseln präglade

På fäbodarna var kontakten mellan människa och djur särskilt god. Djuren vaktades och sköttes intensivt under hela sommaren av kvinnor. Den första bilden visar vallkullan med sina djur sedan hon samlat dem till sig med vallrop och följer henne till fäboden för mjölkning. Sommavallens fäbodar, Tännäs socken, Härjedalen. Foto Dagmar Hullström 1952, Nordiska museet. På den andra bilden lockas geten till grinden för att få ett saltkorn av vallkullan. Alggårdsbodarnas fäbod, Hamnardals socken, Jämtland. Foto Lars Palmqvist 1942.

des inte direkt av djurvänlighet. För sådant fanns det inte mycket utrymme inom det system som siktade lika mycket på rationalitet som dagens. Man kan dock trösta sig med att påpeka att det faktiskt fanns en kort period i den svenska djurskötselns historia då husdjuren mädde bra. Under 1800-talets andra hälft sker det stora förändringar inom det svenska lantbruket. De förbättrade odlings- och avelsmetoderna tillsammans med andra gynnsamma omständigheter (kommunikationernas utveckling samt nya marknader för djurens produkter) medför förbättringar i landets stallar och ladugårdar. Konjunkturen för de animaliska produkterna växer i takt med stadernas ökande folkmängd. Det har blivit lönsamt att hålla husdjur, vilket resulterar i förbättrad stallning och utfodring. Djuren betraktas inte längre som rörligt kapital, utan som en investering och de börjar uppskattas efter förtjänst. Men systemet är fortfarande småskaligt och ger utrymme för omsorg och respekt för djuren, som djurägaren säkerligen alltid har haft, men tidigare saknade möjlighet att ge uttryck för. Det är alltså en relativt kort period av en välbalan-

serad symbios mellan djur och människa som börjar naggas i kanten så fort stordriften blir nyckelord även inom djurhållningen.

För närvarande befinner vi oss i en situation i vilken företagsekonomiska värderingar tillmätts stor betydelse och med en kallhamrad ekonomisk syn på djuret. Det behövs nu produktionsformer som kan förena ekonomiskt försvarbar effektivitet med en sund djurhållning där djurens berättigade krav tillgodoses. Det är möjligt att vi står inför ett vägskal eller en valsituation där vi måste bestämma om det inte är dags att ändra systemet så att vi får möjlighet till värdiga umgängesregler mellan människan och djuren.

Källor

Debatten om husdjurens villkor har pågått i dagspressen på skilda håll. I uppsatsen har främst använts de bidrag som var införda i Svenska Dagbladet den 24/11, 3/12, 6/12 samt 11/12 1985. De citerade uppteckningarna är hämtade från Nordiska museets arkiv, främst ur svaren på frågelista nr 60 från 1941.

Were animals better off before?

Livestock farming today has become a large-scale enterprise, resulting in specialised operations, intensive mechanisation and a concentration of upgrading and marketing. On examining this system more closely, one finds that large-scale forms of production have had a number of negative effects on the wellbeing of livestock. Rationalisation and the priority given to intensive livestock fattening have led to "production diseases" which cause the animals a great deal of suffering. In recent years there have been a number of alarming reports on the suffering of animals in agro-industry. For this reason, the wellbeing of our domesticated animals has become a matter of concern, not only to agricultural specialists but to a wider public. The question began to be asked, whether the sympathy and consideration previously entertained by the Swedish farmer for his animals had gradually been obliterated by stiffening economic conditions. It has also been

asked whether animals were better off in former days, when they lived in symbiosis with human beings and each side derived benefit from the other.

The living conditions of animals today form part of a large, comprehensive system which none of the people responsible for looking after the animals can do anything to influence. This leads one to ask what things used to be like, by what factors the balance between man and animals was governed, and in what way our ethical responsibility for animals was fashioned and transformed.

The introductory section of this essay provides an overview of industrialised livestock farming in terms of the difficulties with which it has to contend in spite of various countermeasures—including, not least, scientific research. Animal diseases, for example, are dominated by disturbances relating to feed, feeding practices and tend-

ing. Pigs are suffering particularly badly, especially piglets, which are extra vulnerable.

Most of the essay is devoted to a number of salient features of pre-industrial livestock farming, which, unlike its present-day counterpart, was extensive and involved minimal inputs of capital and labour. The following topics are considered in this connection: the objectives of livestock farming in earlier periods, are restricted feeding and the starvation feed system, the stagnation and recession of livestock breeds, the role of natural circumstances in earlier livestock farming, and the former environment of domesticated animals. Livestock grazing is discussed at

greater length, in terms of technical aids which were used by the owners of livestock during grazing and which cause the animals a great deal of suffering. In addition, examples are given of a number of situations in which animals were particularly vulnerable.

The concluding discussion centres round the conditions affecting the rules of association between human beings and animals. Pre-industrial livestock farming was not directly characterised by kindness to animals. There was little scope for anything of that kind in a system which was no less efficiency-minded than the system prevailing today.